

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 60 (17197)

2006 чылдың
ИЮНЬ 3,
суббота

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 16.00
Садар өртээ – 4 рубль.

ТУСКАЙ ҮНДҮРҮЛГЕ

Республикада байдал болгаш 2006 чылда күрүне политиказының дугайында Тыва Республиканың Улуг Хуралына (парламентизинге) Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың

АЙЫТКАЛЫ

Улуг Хуралдың хүндүлүг депутаттары!

Мооң мурнунда чыл Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 60 чылының демдээ-биле эрткен. Фашизмге удур демиселчилерниң оңуп читпес дайынчы болгаш күш-ажылчы маадырлыгы чоруу-биле бүргеткен юбилейни Россия-биле кады депшилгелиг бүгү кижини төрелгетен байырлаан.

Чурттуң мурнунда 2006 чылда туруп турар сорулгалар кол сорулганы – Россияның улустарының чаагай чоруунуң көскү өзүлдезин болгаш амыдыралының шынарын экижидерин хандыра-рынче угланган. Олар болза Россияның Президентизиниң 2004 болгаш 2005 чылдарда Айыткалдарына дөзевилээни, мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдерде тодаратканы перспективаларының уламчылаашкыны-дыр.

2005 чылда эрге-чагырга органның ажылы Россия Федерациязының Президентизиниң Айыткалдарында база Тыва Республиканың Чазак Даргазының тодараткан сорулгаларына болгаш мурнады көөр чүүлдерге дүүштүр боттанып турган. Оларны күүседир талазы-биле хемчеглер күүсеттинген.

Чоннуң амыдырал деңнели бедээн. Чурттакчы чоннуң өзүп-төрүүрүнүң болгаш чайгаар өзүлдезиниң чогулгалыг көргүзүглери хевээр арткан, ие-чаштарның хораары кызырылган. Хамаатыларның боттуг акша орулгалары 9,8 хуу, ажил төлевири 12,9 хуу өскен.

Яды чорук-биле демисел программаларын боттандырганының күсели-биле чоннуң ажилга хаара туттунары экижээн.

Ниитизи-биле алырга, экономика адырлары чогулгалыг хөгжээн. Баш удур көргүзүглери езугаар регионнуң ниити продуктузунуң хемчээли 10 хуу өскен. Үлетпүр бүдүрүлгезиниң, көдээ ажил-агыйның ниити продукциязының, кол капиталга инвестицияларның, төлевири ачы-дузаның,

пассажирлер аргыштыларының хемчээлдерин өстүрери хандырылган. Биче бизнестин бүдүргеш берген продукциязының хемчээли улгаткан, экономикада хаара тутунган ажилдакчыларның үштүн бир кезини хирези ында ажилдап турар.

Республиканың каттышкан бюджетди планнаан турган чедишпестээшкин орнунга артыкшылдыг кылдыр күүсеттинген. Бюджеттиң бодунуң орулгалары 21 хууга өскен. Инфляция ортумак-россия деңнелден чавыс болган.

«Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылганын организаастаарының ниити принциптериниң дугайында» № 131 Федералдыг хоойлунуң 2006 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болуп киреринге республика чедишкенин белеткенип алган. Тус чер деңнелдиг депутаттарның, чаа муниципалдыг тургузулгаларның соңгулдалары болуп эрткен. Албан-хаакчылар болгаш муниципалдыг тургузулгаларның төлээлел органның депутаттары чаа байдалда ажилдаарының аргаметодтарын өөрөнгөн. Муниципалдыг тургузулгаларның Чөвүлели ажилдап эгелээн.

Ынчалза-даа нарын айтырылгалар ам-даа дыка хөй болуп артып турар. Ол дээрже күрүне башкарылганының дээштииниң чавызы. Кижиниң арга-шинээзин сайзырадырының деткимчези кошкак. Чоннуң өлүп-хораар чоруунуң деңнели ам-даа бедик хевээр. Экономиканың рыноктан дашкаар үлүү бедик. Россияның экономиказынче болгаш делегей рыногунче Тываның кирип турарының темпизи оожум. Бизнестин дыка улуг кезээ «хөлегелиг», чажыт, бүрүткетпес, үндүрүг төлээринден былдап турар. Инновация политиказында четпестер хөй, ол чорук немелде өртээ бедик продукцияны бүдүрерин шегледип турар. Транспорт системазының болгаш энергетиканың чедир хөгжүвээни республиканың хөгжүлдезинге доктарлыг. Бо чидиг айтырылгаларны экономиктиг өзүл-

дениң бедик темпелерин чедип ап тургаш, инфляция деңнелин чоорту эвээжедип, бюджет системазынга реформаны чорудуп, инновация болгаш инвестиция политиказынга чаа чүүлдерни ажыглап тургаш шиитпирлээри эргежок чугула.

Президент В.В. Путин амгы Россияның эң чидиг айтырымы **демография** болуп турар деп чугаалаан. Бистиң чуртувустуң чону чылдың-на барык 700 муң кижээ кызырылып турар. Россия-жыларның амыдыралының үргүлчүлелдин Европа чурттарына деңнээрже 10-12 чыл эвээш.

Төөгү талазы-биле кыска үеде бистиң республикавыска 140 нация, омак-сөөк чон хевирлеттинип тургустунуп келген. Өзүп-төрүүрүнүң хөйүнүң база өлүп-хораарының шоолуг улуг эвезиниң күсели-биле чоннуң чайгаар өзүлдези деңнелинде хевээр артып турар. Калбак айтырылгалар түнели-биле алырга, Тывада 316 муң кижини доктаамал чурттап турар, а 2002 чылдың чизези-биле - 306,5 муң кижини. 60 чыл иштинде республиканың чону үштен хөй катап көвүдээн. 1989 чылда республикага 198,4 муң тыва кижини турган, 2003 чылда - 235,3 муң. Бистиң аныктарымыс хөй, хөй уруглуг өг-бүлелерниң үлүү улуг. Эки чүүлдеривис ол.

Өске талазындан алыр болза, ол чүүл бюджет чарыгалдарын улгаттырып, ажилдаар чер айтырымын нарыыдадып турар. Бистиң чурттакчы чонувуста бичини уругларның үлүү чуртта ортумак көргүзүгден барык ийи катап хөй, ол дээрже ажилдап шыдаар кижилерге немелде үүрге болуп турар.

Республикада демография талазы-биле мүн-не чүгээр байдал турза-даа, шиитпирлээр ужурлуг айтырылгаларымыс хөй.

Бирээде, өзүп-төрүүр чорукту деткиир дугайында чурттуң Президентизиниң салган сорулгаларын күүседир апаар. Хамыктың мурнунда аныяк өг-бүлелерни, херээжен улусту деткиир талазы-

биле күрүнениң планнап турар хемчеглерин өг-бүле бүрүзүнге билиндирип тайылбырлаар херек. Баштайгы уруг дээш ай санында уруглар пособиезин 700-тен 1,5 муң рубль чедир, а ийигизи дээш - 3 муң чедирерин планнап турар. Декрет шөлээзиниң мурнунда ажилдап турган херээжен улуска оларның шалыңының 40 хире хуузунга чедир акшаны уругну 1,5 хар чедир азырап-тежээринге төлөп бээр. Уругларның школа назыны четпээн үеде кижизидилгезинге чарыгалдарны дуглап бээр. Ол дээрже эвээш санныг тыва чонга өзүп-төрүүрүн көвүдедиринге аажок улуг деткимче-дир.

Өскүстери болгаш ада-иезиниң азырал-тежээли чок арткан уругларны өске өг-бүлелерге кижизидер кылдыр алырынга материалдыг идиг бээриниң программазын ажилдап кылыр. Азырал-харагалзалга алган азы азырааны өг-бүлеге уругну азырап-тежээр дээш ай санында төлевири ийи катап улгаттыргаш, 4 муң рубльден эвээш эвес деңнелге чедирер, азырап алган ада-иеге шалың төлевири элээн хөй хемчээлге өстүрүп, ай санында 2,5 муң рубль чедирер. Ада-иезиниң азырал-харагалзалы чок арткан уругларны өске өг-бүлелерге кандыг-даа янзылыг тургускан болза, хары угда төлээр пособиениң хемчээлин уруг төрүтүнгенде бээр акша деңнелинге чедирер, 8 муң рубль кылдыр доктаадыр.

Ийиги уругну божаан иега дыка улуг хемчээлди ие капиталын - 250 муңдан эвээш эвес рубльди үндүрүп бээрин планнап турар, олар ол акша-төгерики ипотека чээлизин езугаар оран-сава садып алырынга, уругларын өөредириниң хөлезининге азы бодунуң пенсиязының чыылда кезээнче кири салып ап болур.

Өзүп-төрүүрүн деткииринге материалдыг деткимче-биле чергелештир өг-бүлени быжыглаары улуг рольдуг болур. Чаа өгленнишкен аныяктар баштай дыка хөй бергедээшкенинге таваржыр:

чурттаар оран-бажың чок, уруглар садтары чык долу, оларның хөлезини аажок улуг. Чарлыр таварылгаларның эвээш эвес кезини оон болур. Шын харын, сөөлгү үеде чара бадылажыр чорук эвээжеп оран, а чаа өгленгеннер саны көвүдөп турар. Ол чүүлдерниң кандыг янзылыын эки сайгарып көөр херек. Өг-бүлени, ие-чашты, адаларны болгаш уругларны деткиириниң комплекстиг программазын ажилдап кылыр. Олче өг-бүле кижизидилгезиниң, келир үениң иелери - кыстарны кадыкшыдарының, оолдарның күш-дамыр белеткелиниң хемчеглерин кирир херек.

Демография айтырымын шиитпирлээриниң **ийи дугаар чугула** чүүлү болза, **өлүп-хораар чоруктуң деңнелин чавызадыры**. Аарыглардан хораарын эвээжедириниң хемчеглерин ыяк өөренип көөр. Улустуң өлүрүнүн эң кол чылдагааны чүрек-дамыр аарыглары болуп, 34 хуу чедип турар. Ындыг аарыгларлыг улустарны өй-шаанда илередип, оларны тускай четка тургузар, кардиология төвүн болгаш реабилитация санаторийин тудар, тургузар, хан базыышкыны улгадыр аарыгны баш удур тодарадыр болгаш эмнээр талазы-биле тускай сорулгалыг программаны акшаландыраары экижидер болза, байдал экижип болур.

Онкология аарыгларындан өлген кижилерниң үлүү барык 8 хуу чедип турар. Ыжыктарны болдурбазы база оларны баш бурунгаар тодарадып эмнээр, чаа дериглерни ажыглаары кол чүүл болуп турар.

Туберкулезтан хораары дыка бедик деңнелде. Чоннуң флюорографтыг шинчилгези эң-не долу болурун чедип алыр херек. Халдавырлыг аарыглыг кижилерниң ойлап-дезерин болдурбайн, ыяла эмнелгеге чыттырар хемчеглерни алыр.

(Уланчызы 2—6-гы арыннарда).

Өлүрүшкүндөн, кемдээнинден, хоранның арагадан, сугга дүжөрдөн, өрт болгаш орук озал-ондаандан өлүр таварылгаларны кызырар хемчеглерже онза кичээнгейни салыр. Ындыг ужур чок уржуктардан кадык, ажылдап-амыдырап болур үезинде 900 хире кижичыл санында өлүп турар, ол дээрге өлгөн кижилерниң дөрттүн бир кезиндир.

Ол хай-халап кол нуруузунда арагалашкындан болуп турар. Чогум алырга, республикада арага ижип турары Россияда ортумак деңгелден 16 хуу эвээш болуп турар, хамык ужур араганың шынарының багайында, арага холумактыг меге суксуннарның калбаа-биле нептерээнинде. Хамаатылар чыыштарының шиитпири-биле арага ишпес зоналарны тургускан черлерниң эгелээшкенин деткиир херек. Оларда «адрестер» чок, каш-даа чылдарда эзирек кижилерниң кижичил өлүргөн таварылгалары, орук озал-ондаа болбайн келген.

Чоннуң көжүп-шимчээри – үшкү чугула чүүл-дүр. 90 чылдарның эгезинде чыл санында республикадан 2-3 муң кижичил үнүп чоруп турган болза, амгы үеде чүгле 800 хире кижичил таарымча чок салдыга кирер. Салган сорулгавыс мындыг: өске регионнардан болгаш ХКД чурттарындан бедик мергежилдиг специалистерни хаара тударының күсели-биле ону чедимчелиг шиитпирлээр. Ону план езузу-биле күүседир, кадрларның кедизинде кайы хире херегин тодарадырынга, дашкаартан ажылчын күжүн чижелээринге ол даянган турар ужурлуг.

Россия Федерациязының Президентизи ядамык чорукту кызырарын социал политиканың эң чугула сорулгаларының бирээзи деп чугаалаан. Россияда дөрт кижиниң бирээзи-ле амыдырап болурунун адаккы хемчээлинден эвээш орулгалыг, ооң 20 хуузу яды чоруктуң бизинде турар. Амыдырап болурунун эң адаккы хемчээлинден эвээш орулгалыг кижилерниң саны 44,4 хуу болуп турар.

Кожуун, суур бүрүзүнде **ажылга канчаар хаара туттунганының** байдалын билер бис. Республикада 25 муң кижичил ажилдавайн турар. Ажил чоктарның хөй кезин чединмес амыдыралдыг, күш-ажыл рыногунга чижилгеге шыдашпас, мергежил чавыс хамаатылар болуп турар.

Ядамык чорукту кызырарының база чонну амжилга хаара тударын экижидериниң программаларын күүседириниң күсели-биле янзы-бүрү ажилдарга 22 муң ажыг кижини кириер ужурлуг бис.

Чедимчези эвээш өг-бүлө бүрүзүнге бодунун өг-бүлө «экономиказын» чорудары, орулгаларын-даа, чарыгдалдарын-даа планнаары эргежок чугула. Орул-

галар берип турар ажылды, хууда дузалал ажыл-агыйын хөгжүдерин, дериг-херекселдер садып алырын эвээштеп-даа болза акшаландыраары, оларга бажыңга ажыл чорударыңга дуза чедирери шын болуп турарын үе көргүскен.

Акша-хөреңгини чогуур сорулгаларыңга ажыглаарыңга, керээ езуугаар күлээлгелерни күүседириниң ажыктыыңга контрольдү квартал санында чорудуп, ядамык чорукту ажып эртериниң программаларын езуугаар экономиканың «өзүлде точкаларының» байдалын өөренип көөр.

2005 чылда чурттуң Президентизи бюджет адырының ажылдакчыларының ажыл төлевирин 1,5 катап көвүдөдир сорулганы салган. 2005 чылдың январьдан эгелээш Чаңгыс аай тариф четкизиниң бирги разрядының хемчээлин 600-тен 1100 рубль чедир өстүргөн. Ынчалза-даа дыка хөй ажыл берикчилери үндүрүлгелер төлээринден ойлап, шалың акшазын «чагаа хавынга» бдүү, чажыт бээрин үргүлчүлөп турар хевээр. Бо талазы-биле мээң кыйгырымны массалыг информация чепсектери парлаан, дыңнаткан. Маңаа чогуур чурумну дарый тургузар херек. Хамыктың мурнунда кандыг-даа өнчүнүң ажыл берикчилери коллективтер-биле-даа, ажылдакчы бүрүзү-биле-даа күш-ажылчы керээлерни чарган турарын чедип алыр.

Хамаатыларның чамдыктарыңга социал деткимче дугайын ам чугаалап көрей. Чингелделерни акшаже шилчидериниң дугайында 122 дугаарлыг Федералдыг хоойлу күштүг болуп ийи чыл ажылдап турар. Ону боттандыраарының шынарын экижидери эргежок чугула, эң ылаңгыя эманта-биле, ылаңгыя көдээ черлерге, немелде хандырылга, чингелделиг рецептилер-биле эм берип турар аптекаларны компьютер техниказы-биле долу хандыраарының талазы-биле.

Амыдыралы чегей хамаатыларга болгаш хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелерге адрес езуугаар социал деткимче көргүзерин чурумчудуп күштелдирер херек. Инвалидтерниң амыдырап, ажилдаарын доктаамал кичээнгейге алыр. Өскүстерни, ада-иезиниң азырал-харагалзалы чок арткан уругларны азырадыр хемчеглерни алып, уругларның хайгаарал чок кезип-тояарын болдурбас.

Россияжыларның амыдыралын экижидеринге немелде хемчеглер кылдыр Президент мурнады хөгжүдөр дөрт национал төлевилелди саналдаан – «Кадыкшыл», «Өөредилге», «АҮК хөгжүлдези» болгаш «Россия хамаатыларыңга – чедингир болгаш эптиг оран-сава».

«Кадыкшыл» төлевилелди боттандыраары-биле амбулатория-поликлиниканың 56 албан черлериниң материал-техниктиг баазанын быжыглаарының хемчеглерин, оларны чаа диагностика

болгаш лаборатория дериг-херекселдери-биле хандыраар хемчеглерни планнап турар. Эң ылаңгыя көдээде фельдшер-акушер пунктуларын. Эмнелге дериг-херекселдерин, санитар автотранспортун садып алырыңга 56,6 млн. рубльди үндүрүп бээр.

Ажылдап турар улустун немелде диспансеризациязын болгаш хоралыг база айыылдыг бүдүрүлгелерде ажылдакчыларының эмчи шинчилгезин чорудуп тургаш, аарыгларны баш удур тодарадыр.

Эмчи ажылдакчылары чоннуң кадыын камгалаарын өске хевир-биле чорутса чогуур, «аарыг кижичил – эмчиге» дээриниң орнунга «эмчи – аарыг кижичил» деп дүрүм турар ужурлуг. Эмчи, фельдшер, эмчи сестразы участогунда өг-бүлө бүрүзүңге, кижичил бүрүзүңге чедип турар ужурлуг. Эмнелге-профилактика албан чери бүрүзү чонну эмнээр-шинчир тода графиктиг болуп, санитария-гигиена талазы-биле, кадык-чаагай амыдырал дээш суртаалды доктаамал чорудар. Эгезинде-ле таныттынмаан, хоочураан аарыглар кижилерни чүгле качыгдадыр, чамдыкта өлүрүңге чедирер эвес, олар эмнээринге хөй чарыгдалдарны негеп турар дээрзин утпас ужурлуг бис.

Эмчи хайгааралында турар сааттыг херээжен кижичил бүрүзүңге божудулга сертификадын бээр, ол езуугаар херээженнер консультациязыңга төлээрин 2 муңдан 5 муң рубль чедир, а божудулга черинге 5 муңдан 7 муң рубль чедир көвүдөдир. Ол акшаны эмчи ажылдакчыларының ажыл төлевиринге, эмнелге дериг-херекселдерин садып алырыңга ажыглаар.

Эмнээшкениң эң шынарлыг дузазын чедирери-биле федералдыг тускайжыткан клиникаларже чорудар улустун санын 300 чедирери көрдүнүп турар.

Национал төлевилел езуугаар иммунология төвүн, дүрген дуза эмнелгезин тудары көрдүнгөн.

Ие-чаш албанының ажылынга чаштарның болгаш иелерниң өлүп-хораар чоруун чайгылыш чок кызырары негеттинип турар, сааттыг херээжен кижилерге, көдээге оларга болгаш чаш уругларга бедик шынарлыг эмчи дузазын көргүзери эң чугула. Перинаталдыг төпке немей тудугну доозар ужурлуг бис. Ону эмнелге дериглери болгаш тускай транспорт-биле хандыраар. Туран хоорайга эмнелге комплекзин ажыгдалга кириер.

Социал аарыглар-биле демиселди күштелдирери чугула.

Кадык камгалалының системазында чугула черни күш-культураны болгаш спортту хөгжүдөр хемчеглер, олче чурттакчы чонну кириштирери ээлеп турар. Көдээ оюннарны катап эгелеп турар. Уруглар болгаш аныктар аразыңга спартакиадаларны болгаш өске-даа хемчеглерни эртирип турар. Ойнаар залдыг, доштуг шөлдүг ийи спорт комплекзин

тудар, олар езулуг амгы үениң тудуглары болур. Келир чылдан эгелээш күш-культура-спорт комплекзин тударынче, Тываның 5 чылы аттыг стадионну, аңаа кылымал футбол шөлүн кылбышаан, чаартырынче кирери эргежок чугула. Чоннуң 20 хире хуузу күш-культура, кадыкшыдылга хемчеглеринге хаара тудар.

Ниити болгаш профессионал деңгелдиң шынарлыг **өөредилгезин чедингир болдурары**, ажылчын кадрлар болгаш специалистерни белеткээриниң күрүне чагыын боттандыраары, уруглар болгаш аныктар кижизидилгезин ведомстволар аразының чаңгыс аай угланышкыны-биле чорударын чедип алыры, өөредилге адырыңга инвестиция салышкынын **мурнады хөгжүдөр «Өөредилге» национал төлевилелге** дүүштүр бедидери өөредилге адырының ажылының кол угланышкыны бооп артар.

Өөредилгениң шынарын экижидерин өөредилге албан черлериниң болгаш башкыларның инновациялыг программаларын деткип тургаш, хөй-ниити экспертизазының түңнелдери-биле конкурс езуугаар боттандыраар. 2006 чылда республиканың 18 эң дээр өөредилге албан черлери болгаш 50 башкылар күрүне деткимчезин алыр.

Класс удуртукчуларыңга ай санының немелде акша шаңалдарын бээрин доктааткан, республикада ону 3,2 муң башкылар ап турар.

Мурнады хөгжүдөр «Өөредилге» национал төлевилелди боттандыраарыңга, ооң иштинде информатизастаашкыңга, өөредилге албан черлериниң материал-техниктиг баазанын быжыглаарыңга, өөренир кабинеттерни дериг-херекселдер-биле болгаш көргүзүг материалдары-биле дериинге, школа автобустары садып алырыңга ниитизи-биле 162,2 миллион рубль көрдүнүп турар. Хемчег бүрүзүңге бедик түңнелдери чедип алып сорулга-биле төлевилелдиң бүгү киржикчилериниң аразыңга харылзаалыг, чогуумчалыг ажыл механизмин организаастаар.

Өөредилгениң хөйге чедингир болгаш **үзүктел чогун** чедип алып дизе, **школа назыны четпээн уруглардан эгелээш** оларның эгебаштайгы аргаларын бедидер херек. Бөгүнде республикада чаштарның чүгле чартык кезин уруглар садында олуттар-биле хандырыткан. Тус чер бот-башкарылгаларының органнарының сорулгазы — уругларны школа назы четпээн уруглар албан черлеринге хөйү-биле хаара тудар, ооң иштинде уруглар садтарыңга түр үеде уруглар тургузар бөлүктөрни ажыдарын чедип алыр.

Ниити өөредилгениң шынары чурттуң болгаш чурттар аразының эң эки дээн үлегер-майыктарыңга дүүшкен турар ужурлуг. Ниити-

лелдин, экономиканың болгаш күш-ажыл рыногунун негелделеринге дүгжүп турар ооң шуут-ла чаа үнелелдери херек.

Чаңгыс аай күрүне экзаменни кириериниң шенелдезин уламчылаар, **профиль аайы-биле өөредилгени** сайзырадыр болгаш уругларны ынаар хөйү-биле хаара тудар. Профессионал училищелерни республика деңгелден шилчидериниң байдалдары **ниити болгаш профессионал өөредилгениң херек кырында каттыжарыңга** салдарлыг бооп, улуг класс өөреникчилериниң эртембилег чедип алып аргаларын делгемчиткен.

Көдээ черлерге башкы кадрларны хаара тудары онза чугула айтырыг бооп артышаан. Ону бир талада башкыларның чурттаар байдалдарын экижидер арга-биле шиитпирлээр, өске талада — өөредилге чорудулгазыңга чаартылгаларны кирипки дег салымчаны башкыларны Россияның өске регионнарындан бистиң школаларывысче чалап ажылдадырын болдунар шаа-биле калбартыр.

Эге профессионал өөредилгениң чорудуунда башкылаашкынын шынарын бедидер болгаш мергежилдерге белеткээриниң структуразын күш-ажыл рыногунун негелделери езуугаар тургузары кол сорулгалар бооп артар. Демир-орук транспортунун профессионал училищезин ажыдарының дугайында айтырыгыңга ажылдап кылышкынын, Кызыл хоорайда ПУ-10 күрүненең өөредилге албан черин профессионал лицейже шилчидериниң белеткел ажылдарын эгелээр болза эки.

Профессионал училищелерниң башкы коллективтери кижизидилге ажылын бедик деңгелге чорудуп, өөренип турар сургууларның аразындан хоойлу-дүрүм хажыдышкыны кылыр чоруктарны эвээжедири чугула.

Ортумак профессионал өөредилгени чедимчелиг болгаш адаан-чижилгеге шыдалдыг болдурар дизе, өөредип белеткээриниң угланышкыны база мергежилдерни эде көөрү, өөредилге албан черлериниң лабораторлуг, компьютерлиг болгаш технологтуг баазанын амгы үениң негелделери болгаш өй-хемчээлинге дүүштүр чаартыры негеттинип турар.

Үзүктел чок өөредилге адырында **дээди профессионал школага** өөредилге шынарын экижидери эң кол сорулгаларның бирээзи болур. Сентябрьда күрүне университетиниң чаа өөредилге-лабораторлуг комплекзин ажыгдалга кирер. Ооң материал-техниктиг баазанын быжыглаарыңга, аңаа амгы үениң инновациялыг өөредилге программаларын кириерин уламчылаары чугула.

Дээди эртемниг специалистерни, эң ылаңгыяда суурларга үлетпүр бүдүрүлгезиниң адырыңга ажылдаар специалистерни белеткээр херек. Бөгүнде республика-

ның экономикасында хаара тутунган чурттакчы чоннуң барык 22 хуузу дээди эртемниг, ол-ла сан Россияда ортумаа-биле — 25 хуу.

Профессионал эртем чедип алырының чаа интерактивтиг болгаш ырактан өөренир хевирлерин калбаа-биле ажыглаа чогуур. Кижиниң кайда чурттап турары хамаарылга чокка ол чурттакчы чоннуң аңгы-аңгы кезектеринге, ооң иштинде өөредилге төптеринден ыракта чурттап турар черлерде чоннуң дээди эртем чедип алырының аргаларын калбартыр.

Кайы-даа чаданың өөредилге школазы бодунуң доозукчуларын кандыг экономикага белеткеп турарына харыыны бээр ужурлуг — 21 вектиң глобализация байдалдарының, экономиктиг болгаш интеллектуалдыг чижилгениң кадыг-дошкун байдалдарының экономиказынга бе. Бистиң школавыс келир үеде республиканың күш-ажыл рыногунга адаан-чижилгелиг арга-биле ажилдаар кадрларны белеткээр ужурлуг.

Республиканың экономиказын инновациялыг хөгжүлдениң оруунче шилчидери рынок байдалдарына ажилдаарына белең амгы үениң бедик деңгелдег специалисттерин белеткээрин негеп келген. Ажылчын профессиялыг кадрларны база дээди болгаш ортумак профессионал эртемниг специалисттерин белеткээриниң күрүне чагыын таварыштыр ол боттаныр ужурлуг.

Республиканың экономиктиг болгаш социал адырларының келир үениң хереглелинге дүүштүр дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлеринче чылдың-на 1,5 муң кижини чорудар. Профессионал училищелерге 50 мергелдерге 4 муң хире кижини өөредир.

Эртем күчүзүн хөгжүдөр, дээди квалификацияның кадрлар белеткээриниң чогумчалыг системазын тургузар сорулга-биле Чазак эртем болгаш эртем-педагогиктиг кадрларны белеткээринге күрүне чагыын ажилдап кылган.

2020 чылга чедир республиканың эртемденнериниң саны бештен эвээш эвес катап өзүп, Россияның ортумак көргүзүлгелеринге — он муң чурттакчы чонга хамаарыштыр, 70 кижини, четкен турар ужурлуг. Аңаа эң чоокку үеде дээди квалификацияның эртем кадрларын белеткээриниң республика программазын бадылаары чугула.

Күзүн Тыва Республиканың Чазак Даргазының шаңналы дээш эртем болгаш техника адырына бир дугаар конкурсту эрттирер. Аңаа эртем ажилдакчыларын, өөредилге албан черлериниң башкылары база экономиканың аңгы-аңгы адырларының специалисттериниң киржилгезин организастаар.

Үндезин болгаш дузалал эртем шинчилелдериниң акшаландырышкыны уламчылаар. Бо сорулгаларга эрткен 2005 чылга көөрдө 2 катап хөй акша-хөреңги көрдүнгөн. Материалдыг деткимчени 200 аспирантылар болгаш докторантылар алып, Тываның 10 аныяк эртемденнери грантыларны алып.

Республиканың эртем күчүзүн хөгжүдери-биле республиканың Чазаның Россияның көдээ ажыл-агый эртемнериниң академиязының Сибирьде салбыры база Россияның эмчи эртемнериниң академиязының Сибирьде салбыры-биле кады демниг ажилдаарының дугуржулгаларында бар-ла аргаларны чедимчелиг ажыглаар херек. Бо чылда Чазак Россияның эртемнер академиязының Сибирьде салбыры-биле 2010 чылга чедир Дугуржулганы чарар.

Культура, уран чүүл болгаш сүлдө-сүзүк сайзыралының адырында Тыва хөгжүм-шии театрына академиктиг эрге-байдалды бээр, классиктиг балетти болгаш опера уран чүүлүн хөгжүдериңизиниң төлевилелдерин боттандыраар, национал оркестрни деткиир, ойнаар-кыс театрын тургузарының талазы-биле ажилдар уламчылаар.

Профессионал уран чүүлдүн үлегерлерин кадагалап арттыраар сорулга-биле чурулганың, хөгжүмнүг уран чүүлдүн чаа ажилдарын, чаа ши чогаалдары болгаш театр шилерин, ооң иштинде уругларга болгаш элээдилерге, тургузарының күрүне чагыларын көвүдөдир.

Чаңылчаан культураны салгалдарга дамчыдар болгаш ону кадагалап арттыраары-биле архив фондуларын тургузар, республикага тускай сорулгалыг экспедицияларны организастаар.

Библиотека болгаш музей фондуларын немей долдурарының болгаш чаартырының ажилдарын база бо адырны хөгжүдериңизиниң талазы-биле шинчилелдерни уламчылаар. Чаңылчаан устывышты сайзырадырынга, ол улусчу аргаларны салгалдарга дамчыдып бээринге база улусчу ус-шеверлерниң профессионал өзүлдезинге таарымчалыг байдалдарны тургузар, оларны экономиктиг адырже хаара тудар.

Чурттакчы чоннуң аңгы-аңгы категорияларына культурлуг дыштанылганы организастаарының талазы-биле чогаадыкчы төлевилелдерни болгаш программаларны ажилдап кылыр болгаш боттандыраар. Көдээ культура албан черлерин кадагалап арттыраар, чаартыр, эде организастаарының болгаш оларга методиктиг база практиктиг дуза кадарының хемчеглерин алып.

Авторларның ажилдарын садып алырының, делгелгелер организастаарының, чогаадыкчы үнүүшкүннерни акшаландыраарының керээлеринге болгаш социал чагыларга даянышаан, чогаадыкчы ажилдакчыларны

болгаш оларның каттыжышкыннарын деткиир.

Төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын кадагалап арттыраарының адырында ажилды эргелеп-башкарылганын оондаа экижидер херек. Республиканың археологтуг үнелелиг чүүлдериңизин кадагалап артыраар, инвестиция төлевилелдерин боттандыраар, ажык дээр адаанга «Хааннар шынаазы» төөгү-культураның музейин ажыдар, «Аржаан-2» деп делегей делгелгелерин организастаарының талазы-биле ажилдарны уламчылаар.

Уран чүүл болгаш культура адырында салдынган сорулгаларны чедимчилерниң күүселдези чогаадыкчы кадрлардан хамааржыр. Бир-ле дугаарында салымчачаанниг уругларны өөредип белеткээриниң системазын экижидип сайзырадыр болза эки. Бо чылда цирк артистери өөредириниң тускай сорулгалыг чыылдазын чорудар. «Уран чүүл школаларының эң дээр башкызы» көрүлдө-конкурсту, национал хөгжүм херекселдеринге ойнаарының регионалдыг «Дыңгылдай» конкурзун, «Уран чүүлдүн чөлээжи» республика фестивалын эрттирген.

Регионнар аразының болгаш чурттар аразының культура талазы-биле кады ажилдакчылаар. Республиканың төлээлери «Москва аалчыларын хүлээп ап тур» Бүгү-российжи фестивалга, Азия-Оожум океан регионунуң аныяктарының Бүгү-делеги фестивалына киржир.

Шак бо кол социал сорулгаларны күүселдези чоннуң амыдырап-чурттаарының деңгелин көдүрер — ажил төлевирин 16, 5 хууга, кижини бүрүзүнүң ортумак орулгаларын барык 30 хууга көдүрерин, ажил чок кижилерниң санын 26,8 хууга, чединмес өгбүлелерни 15 хууга кызыраарын чедип ап болурунун аргаларын тургузар; өөредилгени, эмчи ачыдузазын бедидер база хамаатыларның күш-шыдал болгаш сагыш-сеткил сайзыралын хандыраар. Чурттакчы чоннуң амыдырап-чурттаарының деңгелин бо бүгү тодарадыр.

Республикага экономиктиг политиканы кол угланышкыннарын Россия Федерациязының Президентиниң салганы ниити иштики продукту ийи катап көвүдөдир болгаш россия экономиканың адааннажыр аргазын бедидер талазы-биле сорулгаларны барымдаалап тодараткан. Бис чүнүң-даа мурнунда социал-экономиктиг хөгжүлдениң баш удур көргөн көргүзүлгелерин бо чылын чедип алырын хандыраар ужурлуг бис. Ниити регион продуктузунуң хемчээлиниң өзүлдөзи 10 хуудан эвээш эвес болур ужурлуг. Ооң-биле кады экономика амгы үеде эргилде үе-чадада келген болгай. Сөөлгү чылдардагы хөгжүлдө түннелдериниң

анализинден ап көөрге, өскерилгелерни чүгле тактиктиг шийтпирлерге эвес, харын үр хуусаалыг перспективаларны хөгжүдериңизиниң стратегтиг көрүүшкүннеринге кириери эргежок чугула дээрзин көргүскен.

Бирээде. Экономиканың херек кырындагы эде тургузуушкунун рынок негелдезин барымдаалап эгелээр херек.

Ийде. Эргижиреп-элээн кол фондуларны солуур болгаш чаартыр.

Үште. Республика экономиканың экономиктиг хөгжүлдө Концепциязын болгаш Стратегиязын, программныг тускай сорулгалыг аргаларны ажилдап кылгаш, экономиканы эргелеп-башкарының амгы үедеги аргаларын ажыглаар. Эртем, инновациялар болгаш чаа технологиялар баазазына чаа экономиканы тургузар.

Дөртте. Эргелеп-башкаар кадрларны баш удур шилип алгаш, амгы үениң менеджмент болгаш маркетинг аргаларына өөредир.

2020 чылга чедир үеде республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдениң Стратегиязын ажилдап кылыры эгелээн. Кол стратегтиг сорулга болза республиканы бот-чедингир хөгжүлдө оруунче үндүрери, байлак бойдус болгаш кижини курлавырларын саарылгага хаара тударының күсели-биле чаржынчыг дотация байдалындан чайлаары, чаа экономиканы тургузары болур. Бис 2020 чылга чедир колдуунда ажил чок чорукту узуткаар, айда алып ортумак шалыңны россияжи ортумак деңгелге бедидер болгаш кижини бүрүзүңгө онааштыр ортумак орулганы ийи катап өстүрер ужурлуг бис. Тарифтер өзүлдөзин доктаадыр талазы-биле инфляцияга удур ажилды доктаамал чорудары эргежок чугула. Стратегияны ажилдап кылыр үеде төлевилел хөй вариантылыг болур ужурлуг.

Бирээде — ол дээрже республика хөгжүлдениң экстенсивтиг оруу-дур. Бо үеде экономика хөгжүлдениң темпизи четчири-биле бедик болур. Бо вариант үезинде чурттуң Чазаның саң-хөө дузаламчызын трансферттер, субсидиялар болгаш компенсациялар хевирлеринге алырывыс уламчылаар, бис оларны амга чедир-ле социал адырда «чириктөр дуглаарына» чарыгдап келген болгай бис. Бис бодувустан талавыстан иштики курлавырларывыс күсели-биле республика бюджетинге хууда орулгалар кириер үлүүвүстү элээн бедидер апаар бис.

Ийде — хөгжүлдениң интенсивтиг оруунуң үезинде акша-хөреңгини инвестицияны улу төлевилелдеринге кириер болгаш хууда улу капиталды, күрүнениң болгаш бүгү Тыва ниитилелдиң сонургалын оттурар байдалдарны тургузар. Экономика хөгжүлдөзүнө ындыг бурунгаар-

лаашкын кылыр черлерни тодараткан бис.

Хөгжүлдениң интенсивтиг оруунуң үезинде 2020 чылда республика саң-хөө талазы-биле бот-чедингир апаар. Ынчалза-даа ниитилелге чугаа-соот уламчылаар, оларны барымдаалавас арга чок.

Ооң чамдык киржикчилери — республиканың онзагай бойдузун болгаш ооң чонунуң культуразын хевээр арттырбышаан, ылап темпилиг чоорту орукту шилип алыры дээш туржур. Олар бедик экологтуг технологияларны ажыглавышаан бойдушту хумагалыг камгалаары дээш туризмни хөгжүдөр, рекреация болгаш курорт зоналарын организастаары дээш ажилдаар.

Өске талазында — демир-орук тудуу-биле холбашкан республиканың индустриалдыг дүрген хөгжүлдениң интенсивтиг оруу дээш амгы үениң ажилчын аңгызын болгаш үлетпүр интеллигенциязын тургузары дээш тыва барааннарның болгаш ачы-дуза бедидилгезиниң россия болгаш делегей рыноктарына үнери дээш туржур. Ооң-биле кады бойдушту, бистиң чонувустан онзагай культуразын хевээр арттыраары дээш туржур.

Россия Федерациязының субъектилериниң хөгжүлдө деңгелин дескилеп-деңгээр, хамаатыларның өөредилгеге болгаш социал өске-даа хереглелдерге дең эргелиг болур талазы-биле чурттуң Президентизи В.В. Путинниң амгы үедеги политиказы, бюджеттер аразының чаа чадазы, даштыкы экономиктиг харылзааларны организастаарына бистиң таарымчалыг геополитиктиг байдалывыс, бойдус байлаавыс болгаш бистиң чонувустан күш-ажылга ынак чоруу болуушкуннарның ийги вариантызының ажыктыын көргүзүп турар деп бодай-дыр мен.

5, 10 болгаш 20 чылдарда девискээрлерни хөгжүдериңизиниң үр хуусаалыг комплекстиг программаларының баштайгы төлевилелин Тываның баазазына ажилдап кылыр болгаш ажыглаар талазы-биле Сибирьниң федералдыг округунуң инициативазы республикага таарымчалыг бооп турар. Бо ажил эгелээн. Стратегтиг планнашкын талазы-биле Чазак конкурстар тиелекчилери: регионнарны хөгжүдериңизиниң Делегей төвү-биле, «Сибирь» деп стратегтиг ажилдап кылышкыннар төвү болгаш Социал инициативалар деткиир фонду-биле кады ажилдап турар. РЭА-ның, РКЭА-ның, РМЭА-ның Сибирь салбырларының адырлар аайы-биле институттарын, чурттуң өске-даа институттарын хаара тудары биске эргежок чугула.

Ажылды тодаргай өг-бүлениң, чурттакчылыг черниң, муниципалитеттиң, адырның хөгжүлдө планнары-биле эгелээри эргежок чугула. Бирги ээлчегде ону база

муниципалитеттерге: национал төлөвилелдерни боттандыра талазы-биле — Би-Хем кожуунга, индикативтиг планнаашкын талазы-биле — Кызыл болгаш девискээрлерниң комплекстиг хөгжүлдөзүнүн талазы-биле — Өвүр кожуунга. Ажыл экономиктиг «өзүлдө чотказын» дилээрбиле, инновация болгаш чаа технологиялар ажыглаар чаа экономиканы хөгжүдери-биле эгелээр. Чүнүң-даа мурнунда — бизнести, ооң иштинде аграр бизнести хөгжүдериңге эгелээр.

Малдың баш санын 2 млн. чедир өстүрүп болур кайгамчык улуг одар шөлдерин республикада бар. Бо адыр чаңчыл апарган. Өзүлдөни саададып турар барымдаа болза мал продуктуларын белеткээриниң, дажыглаарының, болбаазырадырының болгаш сайгарарының айтырыглары болур. Бо эрги айтырыгларны «АҮК-тү хөгжүдери» деп мурнады көргөн национал төлөвилелге, күш-ажылды организастаарының чаа хевирлеринге үндөзлөп шиитпирлээр керек.

Бирээде, рынок механизмдерин ажылдаткаш, мал ээзин саңхөө-биле сонуургадай. Бөгүн чигэтти аргажок чиик өртек-биле эңдере садып ап турар кижилер хөй акша ажылдап ап турарлар. Ынчангаш оларны организастыг хевирже—продукция белеткээр болгаш сайгарар кооперативтерже шилчидери — чугула сорулга апарган. Бо чылын республиканың эң ырак районнарында ындыг 70 кооперативтерни тургузары эргежок чугула. Дүрген үрелир продукцияны камгалаары-биле «соодар» технологияларны ажыглаар керек, ооң ачызында продукцияны үр үеде шыгжаар, сайгарар арга тургустунар. Эң-не кол чүве болза продукция сайгарар кижилерниң сонуургалын оттурары болур. Ындыг кижилер белеткел-сайгарылга кооперативиниң хуучу ээзи апаар болгаш дивидентилерни алыр.

Оон аңгыда, бо технология үезинде малды ырак черлерге дажыглавас, турган черинге согар болгаш эдин аңаа доңунар. Сүттү база аңаа соодар, ынчангаш мал ээзиниң хөй, өшкү, сарлык белерни өстүрер сонуургалы улгадай. Ол-ла кооперативтер дүк болгаш кеш чиг-эдин белеткээр, оларны болбаазырадыры-биле хевис фабриказынче чорудар, керээ езугаар оларның хуучу ээлери дивидентилерни база алыр.

Республикада хереглелдин бүгү көдээ ажыл-агый кооперативтери болгаш оларның хуучу ээлери боттарының ажыл-чорудулгазын таарыштырарда юридиктиг бот-тускайлаң болурун хевээр арттырышаан, холдинг кылдыр каттыжар уjurлуг. Кооперативтерниң ажылын харылаарын көдээ ажыл-агый сайыдының оралакчыларының бирээзи, а муниципалдыг деңгелге чагырга даргазының экономика

талазы-биле оралакчызы харылаарын доктаадыр.

Болбаазырадыр бүдүрүлгелер эт, сүт болбаазырадыр талазы-биле боттарының филиалдарын болгаш көжүп чоруур салбырларын тургузар уjurлуг.

Ийде, «АҮК-тү хөгжүдери» национал төлөвилелде бирги ээлчегде күш-ажылды организастаарының биче хевирлерин хөгжүдериң көргөн. Мында курлавырлар улуг. 77,6 муң өреге ажыл-агыйларындан 38 муң ажыл-агый хууда дузалал ажыл-агыйлыг. Республикада 7,9 муң дача участокары бар. «Дүрген соодарының» технологиязы балык, кат, мөөгү, чыжыргана, бойдустун өске-даа байлаан, дача участокарының продукциязын белеткээрин организастаарыңга ажыктыг бооп турар, аңаа бир аңгы программа керек.

Үстүнде адаанывыс технологиялар болгаш инновациялар чонну ажылга хаара тудар, оларны орулгаларын өстүрер, тус чер бюджеттеринче акша киририн хандыра, бедик немелде өртек-биле кады продукцияны ханы болбаазырадырын шигээди алыр, ооң-биле россия болгаш делегей рыноктарыңче үнер аргаларны бээр.

Бистиң экологтуг арыг продукциявыс адааннажыр аргалыг болурунга бүзүрээр мен. Чугаа болза хөй, өшкү, сарлык, чылгы, иви, теве продукциязының, Тыва мал ажылының болгаш бойдус байлааның дугайында бооп турар.

Үстүнде адаанывыс, күш-ажылды организастаарының чаа хевирлери «Россия хамаатыларынга – чедингир болгаш эптиг оран-сава» деп мурнады көргөн национал төлөвилелдин айтырыгларын база шиитпирлээр.

Бирээде. Кооператив хуучузу кадарчы кижилер садып алыкчы кооператив-биле ооң продукциязыңга керээ чарар. Кооператив пайщигиниң (хуучузуңуң) чыылда агар санын ажыдар. Дужааган продукция дээш алган акшаның чамдызы чурттаар чер садып алыр агар санга артар. Кооператив тудуг кылыр организация-биле керээ чарар, чурттаар чер тутканы дээш өртөөн төлээр болгаш малчыңга өрезин квартира азы бажың-биле эгидер.

Ийги вариантыда банк чээлизи бар болгаш ипотека чээлиниң механизми күштүг бооп кирген. Чогум-на харын кооператив банкыдан чээлини алыр болгаш чурттаар чер тудар организация-биле керээни чарар.

Ам чуртталга тудуунуң хемчээлдерин улгаттырар дугайында каш сөс чугулаадын. Ажылдап, хөдөлгөниң программасы бисте бар. Бо чылын **чурттаар оран-бажың ажылгалга киририниң хемчээлин ийи катап улгаттырар** уjurлуг бис.

Бирээде. Социал оран-бажың тудары уламчылаар. Инвалидтерниң, өскүс уругларның болгаш

хандырылганы четпес чоннуң өске-даа кезиниң 5,8 муң өг-бүлө-зинге оран-бажың керек бооп турар.

Кол-ла чүве — төрөлдер кооперативтериниң, чүгээр амыдыралдыг кижилерниң болгаш чоннуң бедик төлөвилелди кезиниң хууда хөреңгилериниң күсели-биле, бүгү чоннуң киржилгези-биле тудугларны кылыры. Нийти шөлү 36 муң дөрбелчин метрден эвээш эвес, коттедж хевирниң чаагайжыды туткан 630 чаңгыс кат бажыңнарын ажылгалга кирир хүлээгелиг бис. Чурттакчылыг черлерниң, муниципалитеттерниң болгаш хоорай округтарының баштыңнарында боттарының планнары бар. Көдээ черлерге бажыңнарын бирги ээлчегде дыттан тудар. Ындыг бажыңнарын делегейде бедик-биле үнөлөп турар. Тудугларны көвүдөдир талазы-биле конкурсту чагыргалар аразыңга чарлааш, ооң темпелерин анализтээш, бир чурттакчыга онаштыр чуртталга шөлү кирир талазы-биле рейтингини үндүрээли.

Ийде. Көдээ черлерде чурттап турар анык специалистерге чурттаар оран-бажыңнарын тудуу. Анык специалистер көдээге чедип кээрге, акшаны конкурс езугаар үзүп бээр.

Үште. Социал чуртталга тудуун бирги ээлчегде эргижиреп-элээн болгаш озалдыг байдалдарда чуртталга бажыңнарын бузуп, аштааш тудар.

Дөртте. Чурттакчылыг бүгү черлерге чуртталга тудуунуң ипотека чээлиниң долузу-биле шигээди алгаш чорудар.

Беште. Чээлилерни чүгө чуртталга бажыңын рыноктан садып алырыңга эвес, харын оларны тударыңга үр хуусаалыг бээр планна банк бүрүзүңге дагыр бис. Маңаа банк бүрүзү Чазак-биле керээ харылзаалыг ажылдаар уjurлуг.

Алдыда. Хоорай тудуунуң болгаш Чуртталга кодекстериниң чаа дүрүмдерин сагып, амгы үениң материалдарын ажыглап, бажыңнар тудар чаа технологияларга тудугжуларны белеткеп, өөредир керек.

Чер, шимчeves болгаш хууда өнчү.

Республикада чер саарылганы эгелээн, чон удавас чер рыногунуң артык байдалын чээлилер алырының кол үндөзүнүнүң магыдалалы кылдыр билип эгелээр. Амгы үеде АКШ-та бүгү чер саарылгада турар болгаш хуу кижилерниң кол капиталы апарган, Россияда — чүгө 4 хуузу саарылгада, а бисте оон-даа эвээш болгай. Черниң кадастр үнөлээшкини доозулган, ооң өртөө 40 млрд. рубль ажыг.

Биске черни бүрүткээрин доозары болгаш ону ээлээр документилерни кылыры эргежок чугула. Черни эки ажыглаар талазы-биле тускай семинарларны чер ээлери-биле эрттирер. Шимчeves өнчүнү үнөлээри берге бооп турар, үнө-

лээшкин кылыр специалистер чедишпейн турар. Хемчээлдерни улгаттырар керек, чүгө дизе, чер болгаш шимчeves өнчү болза тус чер бюджеттериниң орулгаларының кол үндөзүн болгай.

Ээлериңге быжыглаан черлеринде бажың азы өске-даа тудуглар барыңдан хамаарылга чокка улуг беримчени берген турар уjurлуг. Ылаңгыя сад участокарының беримчези чугула керек. Хоорайда участокарга безин ногааларны, картофельди, катчимис культураларын болгаш чечектерни тарып өстүрер. А көдээ черлерде участокарга малды болгаш куштарны өстүрер. Тус чер чагыргаларының баштыңнары чер участокарын, ооң иштинде сугаттыг черлерни кымның канчаар ажыглап турарын ык билир болгаш оларның долу чизезин чорудар уjurлуг. Кошкак ээлерге деткимчени көргүзөр болгаш суг, электри хандырылганы-биле дузалаар. Сугаттыг черлерни биче бизнести хөгжүдери, бедик дүжүт алырыңга сонуургалдыг кижилерге колдады бээр. Ынчангаш мал бажың өстүреринге, тараа, картофель, ногаалар, эт болгаш сүт бүдүреринге идиг бээр байдалдарны тургузар.

Өнчү хевирлериниң бүгү кезектеринде улуг курлавырларны тургускан. Эт-сеп өнчүзүнүң бүрүткелин болгаш учедун чорударыңга идиг бээриниң, ээзиниң өнчүзүн бүрүткээриниң механизми ам дээрзинде чок. Хоойлужудулга баазаны тургузары болгаш бүгү өнчүнү бүрүткээрин чорудары эргежок чугула өнчү ээзиниң эргезин болгаш ооң ээ болур чарылбас эргезин камгалаар керек.

Күрүнө өнчүзүн хуужударын уламчылаары эргежок чугула. Эрге-хоойлу камгалаар органны кириштир, бүгү бюджет адырында кирип турар экономиканың рынокка хамаарышпас секторларының санын кызырар. Бюджеттен дотация, субсидия азы дорт акшаландырышкын ап турар ажыл-агый субъектилерин сайгарып көөр керек. Амыдырал хандырылганы-биле холбашкан КУБ-тарга оларны рынок байдалдарынче чоорту кирир болгаш адааннажып-чижир арганы тургузар программаларны ажылдап кылыр. Ындыг янзылыг политика МУБ-тарга хамаарыштыр база турар уjurлуг. Бо хевирлерге дорт инвестицияларны конкурска үндөзидеп, адааннажып-чижир аргалыг инновация бүдүрүлгелерин чаартырыңче азы тургузарыңче чорудар.

Бис чылдың-на чуртталга-коммунал ажыл-агыйыңга улуг түңнү чарыгдап турар бис. Мында өнчү ээзин солууру чугула. Кадрларны өөредир, хоойлу-дүрүм баазаны тургузарыңга дузалажып, бажың-сава ээлериң эштежилгезин организастап эгелээри негетинип турар. Кызылда баштайгы эштежилгелер ажылдап эгелээн болгаш боттарының багай

эвес талазын көргүскенер.

Өнчү-хөреңги башкарылганың талазы-биле каш сөс. Дөрт муң юридиктиг эргелиг черлерден 38-и буураашкынның кырында турбушаан. Оларның бот-үлүү улуг эвес, ынчалза-даа үндүрүг албанының (В.Ш. Оюн) амга чедир чаңгыс-даа бүдүрүлгениң саңхөөзүн чогумчалыг деңгелче көдүрбээни элдептиг. 10 чыл дургузунда бүдүрүлгелерниң буурап дүшкенин чарлаан чорудугларны чоокку үеде Чазактың сайгарып көөрү чугула, ынчангаш ооң түңнелдерин чонга кым кымыл дээрзин билип алыр кылдыр дыңнадыр. Бо бир чижек. Хөй кезинден тон даараар фабрика 2001 чылдан эгелээш буураашкын чорудуунда туруп турар. Бөгүн ол кредиторларга 33 млн. рубль өрелиг, ооң иштинде 23 млн. — үндүрүг албаныңга, ажылдакчыларга шалың төлөвири дээш өре 3,2 млн. рубль. Бүдүрүлгениң буураашкынының хуусаазы үш катап төнгөн. А үндүрүг албаны бүдүрүлгедө акша чок деп чүвени биле тура-ла, үндүрүг талазы-биле өрелерни продукция-биле төлээрин хүлээп көрбөй, ындыг янзылыг бүдүрүлгениң ажыл-херээн доктаадып тургусканы ол. Конкурс эргелекчизи (М.К. Оюн) чаңгыс эвес удаа россияжи МИЧ-лерге фабриканы садар конкурстарны чарлаан, ынчалза-даа аңаа киржир күзөлдиг чагырлар кирбээн. Мында көскүзү-биле хажыдышкыннар кылдынып турар, а хайгаараар уjurлуг. Органнар ону хаайга-даа какпас. Фабриканы тонаарын болгаш чаа үениң негелделери-биле кылдыңган хевис аргыыр сайзыраңгай станоктарны республикадан дашкаар үндүр сөөртүп апаарын болдурбазы чугула.

Оон ыңай. Холушкак болгаш хуу капиталдыг акционер ниитилелдер ээлериң каттыжылгалар эргелелин шуут-ла үндөзүнү-биле экижидери чугула. Мында хоойлужудулга талазы-биле улуг чедир ажылдаттынмаан чүүл бар. Удуртукчуларның эт-хөреңги, хуу өнчүнү камгалалы дээш харысалгазының дугайында чүү-даа чок, оларның ажылының көскү талазы хандыртынмаан. Бо бүгү чуртта ындыг. Чижээ бо-дур. Бо чылдың апрель айда Н.Б. Алдачи, В.М. Пирогов болгаш В.С. Дедюктуң удуртуп турганы дээрбе комбинатының өнчү-хөреңгизин бичии-ле када тонап каапкан. Чазак коллективти доктаамал тараа-биле хандырырыңга дузалап келген, хоолулуг чөмчөү цегин ажылдаткан, дээрбениң дериг-херекселин чаарткан. Котельнаяның септелгезинге, спирт бүдүрер цехти, хлеб быжырар черни тударыңга акша-хөреңгини тускайлап берип келген. Тараа-биле хандыра кылдыр Алтай крайның «Купец» компаниязы-биле ажыл-агыйы харылзааларны аайлап-баштап алырыңга дузалашкан. Бүдүрүлгени тонап эгелээнин

эскерип кааш, көдээ ажил-агый сайыды В.И. Лавриненко бодунун айтышкыны-биле аңаа камгалалды тургускан. Тонаашкынны организаптап турган Дедюк дээрзи акционер эвес дээрзин ол шынзыдып турган. Ынчан прокуратура сайыптан тайылбыр негезин, аңаа бодунун эрге-дужаалын эрттир ажыглап турар деп буруудадышкын онаап эгелээрге, ол камгалалды ап кааптар ужурга таварышкан. Маңаа кайы-бир кижиге үнелел бээри кончуг берге. Өнчү эезини база шын, чүге дээрге ол ооңуу-дур. Прокуратураны база шын, чүге дээрге ол өнчү эезини эргезин камгалап турар. В.И. Лавриненконуу база шын, чүге дээрге ол адырның өнчүзүн болгаш бүгү коллективтин сонургалдарын камгалап турганы ол. Россияжи хоойлужу-дулгада чедир кылдынмаан ажил мындыг байдалга чедирип кээрдир.

Чуртта хуужудулганың кемниг талаларының дугайында кинорежиссер С.Говорухинниң Россияда кем-херек революциязының дугайында тырттырган кинозу-биле кара ояар хоозураан Тыва дугайында ийи номну чогаалчы М.Б. Ховалыг үндүргөн. Ынчалза-даа Ховалыг үре-түнел чок, рынокка чижилге тургузуп шыдавас өнчү ээлерин буруудадырының орунунга, ТР-ниң Чазаан, ооң Даргазын буруудадып, адрести часкан. Мен ийи удаа чарлык-биле хуужудулганы доктааттым, хуужудулга программазынга өскерилгелер кириериниң дугайында хоойлу хүлээп алырын негеп турдум. Мындыг байдалда каттыжышкыннар өнчүзүнүң ээлериниң ортузунга шыңгыы тайылбыр ажылы, оларның төөгүнүң болгаш боттарының коллективиниң мурнунга арын-нүүрлүү база харыс-салгалыы херек.

Монополияга удур политикавысты, экономикада чижилгени тургузарының темпизин катап анализтеп көөрүвүс чугула. Ол экономика тургузуун катап хевирлеп тургузарыңче угланган турар ужурлуг. Мында ийи чүүлдү демдеглээри чугула.

Бирээде. Чаңылчаан адырлар, ылаңгыя – амыдырал-хандырылга, экономиканың хөгжүлдизинге шапкын темпини бербес. Чылыг болгаш электри энергиязын бис хөйүнү чарыгдавас, харын-даа камнаар ужурлуг бис. Бо адырларга энергия хандырылганың Стратегиязы херек – чаа электри шугумнарын болгаш чылыг станцияларын тудуп тургузар, суук газты ажыглаарының төлевилели-биле болгаш республикага чаңылчываан чылыг, чырык бээр өске-даа энергия дөстөриниң талазы-биле ажылдаар. Маңаа чаа экономиканың комплекстеринге даяныры чугула.

Ийде. Кончуг улуг курлавырлар аш-чем болгаш ону болбаазырадыр үлетпүрде, ижер сугунун, эм оъттарның ажыгла-

лында бар. Улуг курлавырлар ыяш болбаазырадылганында база бар. Делегейде ыяш белеткээр черниң шуут-ла турар черинге барып тудуг материалдарын болгаш белең бажыңнарны кылыптар көжүп чоруур модуль дериг-херекселдер бар апарган. Ыяш болбаазырадылганында ыяшты шуут-ла чүү-даа арттырбайн, доозазын ажыглаар кылдыр болбаазырадыптар дериг-херекселдер тывылган. Россияда болгаш даштыкы чурттарда дыттан кылган бажыңнарның кончуг улуг хереглели база бар-дыр. Ынчангаш бо төлевилел-биле дарый ажылдап эгелээри чугула. Маңаа бис бедик немээн өртектиг продукцияны алыр бис.

Дагдан казып-тывар үлетпүрге чаа технологияларны ажылдадып киригеш чедип ап болур канчаар-даа аажок улуг курлавырлар бар. Үрелчек алдыны чидиргик чок арыглап алыр болгаш хөмүрдашты стратегтиг чиг эт кылдыр болбаазырадыр технологиялар тывылган.

Оон ыңай. Экономиканың инфраструктуразы чокка биске бо чүүл болдунмас. Автотранспорттун, орук четкилериниң, суг транспортунун, авиасөөртүлгелер хөгжүлдизиниң программазы херек. Телекоммуникациялар болгаш харылзаа хөгжүлдизинде кончуг улуг аргалар бар. Бо чылын республиканың улуг кезиниң сotalыг харылзаа шыва аптар. А ийи чыл болгаш ыңдыг арганы Тываның бүгү чурттакчы чону алыр. Күс төнчүлөдир бис спутник дамчыштыр ажылдаар хөй каналдыг телерадиодамчыдылгалыг болбушаан, ооң хөй функциялыг аргашинээн харылзаа, информатика болгаш Интернет системазыңче киреринге ажыглай бээр бис.

Тудуг материалдарының бүдүрүлгезинче кичээңгей салбайн баар аргам чок. Бүгү делегей шагда-ла шуут-ла чаа технологияларже шилчий берген. Чаңылчываан чаа тудуг материалдарын кылып үндүрүп турар бүдүрүлгелер улуг эвес хемчээлдиг, модульдуг, бедик бүдүрүкчүлүг, хөй хереглекчилик болгаш көжүдүжеринге таарымчалыг. Бо чылын ук бараан берикчилери-биле керээлерни чарып алгаш, келир чылын оларны садып ап эгелээри биске кончуг чугула бооп турар.

Экономиканы көдүреринге база бир херек чүүл. Чугаа болза – республикадан дашкаар черлерден инвесторларны хаара тударының дугайында. Ажыл чоруп турар, ынчалза-даа кончуг оожум. Хөй-ле чүве бистиң боттарывыстан кончуг хамаарылгалыг. Инвесторларга хүндүткелдиг хамаарылгалыг болурувус чугула. Инвестор «Межпромбанк» ХАН улуг төлевилелдерге инвестиция салышкынын кирип четтикпейн чорда-ла, оларның адресинге хамаарыштыр чемелел-шүгүмчүлел дораан-на дыргын апарды.

«Энкор» КХН-ни даг-дүгү бүдүрер ажылды шуудадырынга инвестор кылдыр бис дүжүметтерниң доктар-моондааның уржуундан улуг бергедээшкыннер-биле чалап алдывыс. Руда алдынын көвүдедириниң талазы-биле Бай-Сют деп черге фабрика тудар кылдыр Томскиден чаладып келген инвесторнуң адресинге база шүгүмчүлел үндү. Кызыл-Таштыгының полиметаллдар тывар черинге тендерни «Лунцин» (Харбин) фирмазы ойнап алган соонда дораан-на, кыдат кыжаныгының дугайында медээлер дыңналды. Ак-Сугунун молибденниг черин аукционга салыр деп тур бис, ону база даштыкылар ойнап ап болурла болгай. Телекоммуникациялар тудуп тургузарыңга хөреңгилерни киригеш болгаш удавас чуртталга бажыңнарының тудугларыңче база хөреңгилерин киригеш белең инвесторларны бир-ле дугаарында политиктиг быжыг байдал сонургадыр. Инвесторлар бисче кээриниң мурнунда бистиң дугайывыста медээлер-биле таны-жарлар, ооң иштинде массалыг информация чепсектеринден база билип ап турар деп чүвени утпас ужурлуг бис. Ынчангаш бистиң инвестициялыг политикавыс, даштыкы экономиктиг харылзааларывыс корум-чурумувусту аайлап-баштап алырывыстан, инвесторларны хоойлужудулга езугаар деткиривистен, оларга амгы үениң таарымчалыг байдалын тургузуп бээривистен эгелээр ужурлуг. Экономиканың ажык болуру – рыноктуң хоойлузу-дур. Ону кайы хире идепкейлик чорудар бис, ол хире дүрген экономикавыс хөгжүүр. Биске туристеп кээр күзелдиг улус эңдерик. Республикада эм шынарлыг кончуг хөй аржаан-суглар бар. Оларның дыка хөйү келир үеде турисчидыштанылга хевириниң тускай экономиктиг зоналар төптери апарып болур.

Бо чылдан эгелеп республика **бюджеттер аразының чаа харылзааларыңче** кирген. Бис эргелерни, бүрүн эргелерни болгаш чарыыр хүлээлгелерни кызыгаарлаан **үш деңгелдин бюджетинче** кирдивис.

Бюджет политиказында эң-не кол чүүл – 2006 чылдың бюджетиниң орулгалыг кезээниң шыңгыы планын күүседир болгаш чуртта бюджет федерализминиң чаа концепциязы-биле холбашкан нарын шылгалдаларга белеткенири. Ол езугаар регионнарның боттарының бюджеттеринде хууда орулгаларының шаа-биле оларны үш бөлүккө чарар хевирлиг.

Бирги бөлүккө донор регионнар кирер, оларның саны 22. Чурттун Чазаа оларны «экономиканың локомотивтери» деп санап турар. Олар боттарының болгаш федералдыг саң-хөө-биле хандыртынар.

Ийги бөлүккө 60 хуу чедир дотация ап турар регионнар

кирер.

База үшкү бөлүк – 60-дан хөй хуу дотация ап турар регионнар, ынаар бистиң республика база кирип турар. Бо бөлүккө хамааржып турарларга саң-хөөнү доктаамал хайгаараар болгаш контрольдаар дашкаартан чагыргалыг хемчеглерни ажыглаар. Оон корткан херээ чок деп бодап тур мен. Ындыг арга делегейниң хөй-ле чурттарында ажыглаттынып турар. Ындыг чорудугну федералдыг төп шагда-ла кылган болза эки турган, ынчан бюджеттер аразының харылзаазының дүүшкөк эвези дораан көстү бээр турган. Амга чедир девискээрлерниң социал ылгалдарын деңгээр Фондунун хөреңгилери социал адырны хөгжүдеринче чарыгдаттынып, өскээр чугаалаарга, чаа ажылчын олуттар тургузарыңче эвес, а чарыгдалдарны өстүреринче шилчиттинип турган. Мындыг байдалдарда бис ийи аңгы угла-нышкынга ажылдаар ужурлуг бис.

Бирээде – боттарывыстың орулгаларывысты өстүрер болгаш ооң бюджетке үлүүн улгатырар, **бюджет чарыгдалдарын чогумчудуп эвээжедир.** Эргелеп-башкарылганың бүгү деңгелдеринде эрге-чагырга органнары үндүрүп төлекчилериниң шыңгыы учедун чорудар, үндүрүп хоойлужудулгазын сагып турарын хынаар, бүдүрүлгө, бизнес талазы-биле ажылды хөгжүдөр база ажылдаарының ортумак хуусаалыг программазын кылып алыр ужурлуг. Бо чылын орулгаларывыстың ниити хемчээлин 28 хуу чедир өстүрер, а 2010 чылда – девискээрлерниң ийги бөлүүнче кирген турар ужурлуг бис.

Ийде. **Бюджетчидилгениң түңнелдиг болуруңче угланган чаа төлевилелдин** графиги езугаар шыңгыы ажылдаары чугула. Чазак бюджет четкилерин инвентаризаастарының үлегермайыын ажылдап кылгаш, муниципалитеттерже дамчыткан. Ону бо чылдың июнь айның ортаа үезинге чедир доозары чугула. Ооң-биле чергелештир чарыгдалдарны таарыштырының, бюджет четкилерин эде тургузарының, бюджетчидилгениң программа-сорулгалыг арга-хевирин төлевилээриниң талазы-биле ийги үлегер-майыкты база бээр бис. Ону үшкү кварталдың дургузунда дооскан турар ужурлуг бис. База-ла ооң-биле чергелештир үшкү үлегер-майыкты кирир бис – бюджет чорудулгазының мониторингизин организаастар, индикативтиг планнаашкын болгаш бюджет ап турарларның харыс-салгазын улгатырар талазы-биле.

Ооң-биле кады сагындырып каар чүүл чүл дизе, чурттун Чазаа бо төлевилел езугаар болгаш үш деңгелдин бюджетинче шилчинге девискээрлерге чаа идигни бээр. Девискээрлерниң болгаш муниципалитеттерниң немелде орулгалары, мурнунда турганы

ышкаш, боттарыңга артып калыр. А чарыгдалдарны чөптүг ажыглааныңдан артып каан саң-хөө бюджет алыкчыларының боттарыңга артып калыр болгаш ол чүнүң-даа мурнунда бүдүрүлгени хөгжүдеринче шилчиттинер ужурлуг. Маңаа, аргалыг-ла болза, чурттун Чазаандан чээли акшалар албас болза эки. Чылдың эгезинде бис 200 млн. рубль өрелиг турган бис. Бир эвес таптыг ажылдаар болзувусса, бир чыл дургузунда ону 100 млн. чыгыы кылдыр эвээжедип ап болур аргалыг бис.

Черле ынчаш ылаптыг шын саналга херек база математиктиг модельдин аргалары-биле инновацияны ажыглаары чугула. Чүгле түңнелдиг болурун бедидер механизм херек. Бөдүүн чижек. Кашкаш чылдар дургузунда мал ажыл-агыйында төрүүр малдың баш санынга дотацияны берип келген, а түңнел кайыл? Бөгүн шиитпир хүлээп алдыңан, дотация алыр инектерниң баш санын чыл эгезинде тускай хыналда комиссиязы акт езугаар санаар. Дотациялар ийи чадалыг чоруттунар. Баштайгызы – кыш ашканда, июнь айда аван хевирлиг, ийи дугаарында – чыл төнчүзүндө малдың баш санынга контрольдуг саналга кылганының сөөлүндө үзе санажыр. Малдың баш саны эвээжээн таварылгада дотация бербес. Келир чылын бо ажылга акшаландырышкынны шыырак өстүрер боор бис.

Өөредилгениң акшаландырышкыны кижиге санын көөр арга-биле чоруттунар: школага эвес, а өөреникчиге болгаш студентиге. Өөреникчилер хөй болган тудум, акша хөй болур. Мындыг таварылгада долу класс комплектилерлиг, быжыг билиг берип турар шыырак башкыларлыг школа ойнап алыр. Өскээр чугаалаарга, башкыларның күш-ажыл рыногунга чижилге байдалы тургустунар. Саң-хөөнү боттарының көрүп турары езугаар ажыглаар арга-биле школалар директорларын хандырар.

Кадык камгалал бюджетчидилгези база мындыг хевирлиг схема езугаар чоруттунар: **эмчилерниң ажылын эмнээшкениниң шынарыңдан болгаш эмнеткен хамаатыларың сантүңүн барымдаалап төлээр.**

Камгаладылга рыногун организаастарында дыка хөй ажыл бар. Амгы үеде чедир күрүнениң эвес пенсия фондузу чок. Республикада пенсияның чыылдалыг кезээ чылдың-на 90 млн. рубль чыгыы болуп турар, ынчалза-даа республика инвестиция кылдыр чүнү-даа албайн турар. Бисте камгаладылга компанияларының 6 салбыры бар, оларның акшазының шуптузу республикадан дашкаар үнүп турар. Бодувустун камгаладылга компаниязын тургузары чугула болу берген.

Банкылар ажыл-чорудулгазында улуг эвес бурунгаар шимчээшкенивис бар-даа болза,

мында шийтпирлээр айтырылгар хөй. Олар колдуунда Кызыл хоорайда мөөңнеттинген. Чазак көдээ черлерге оларның салбырларын, ылаңгыя Россельхозбанкның болгаш Ажаалга банкызының салбырларын ажыдар хемчеглерни алыр ужурга таварышкан. Республикаже улуг банкыларны чалаар ужурлуг. Оларның ажылында чаа продуктулар болгаш технология ам-даа четпес. Узун хуусаалыг чээлилерни, ылаңгыя бүдүрүлгени хөгжүдеринге кончуг эвээшти берип турар. 2005 чылда оларны 1,8 млрд. рубль ажыг түнге берген, ооң иштинден экономиканың боттуг секторун хөгжүдеринге—501 млн. рубльди, оларның узун хуусаалыгы чүгле 275 млн. рубль болган. Чээли ап турар үеде банк системазының ажыл-чорудулгазында четпестерге хамаарышкан хомудалдар ам-даа хөй. Биче бүдүрүлгелерге, ылаңгыя аграр секторга биче чээлиниң төлөвилелдерин дүрген шиңгээдип алыры чугула болуп турар.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, саң-хөө рыногун хөгжүдөр талазы-биле ажыл кончуг улуг болуп турар. Чазак банкыларның болгаш өске-даа хуу структураларның чаа эгелээшкннерин деткиринге белен.

Чоокку үеде экономиканы хөгжүдериниң күрүне-хуу кады ажылдажылга программазын ажылдап кылыры эргежок чугула. Мында кылыр ужурлуг ажылдар канчаар-даа аажок хөй. Өскүс уругларга боттарының акша-хөреңгизи-биле уруглар бажыңнары тудуп бээр эгелээшкнни үндүрген сайгарлыкчылары деткип турар бис, кым чуртталга-коммунал ажыл-агыйы, чуртталга тудуу-биле ажылдаарын күзээнил, оларны деткир бис.

Күүсекчи эрге-чагырга органы хуу кижилер-биле техника лизингизиниң, оруктар тудуунуң болгаш ажаарының, школалар, өөредилге черлери, хуузуңда поликлиникалар, эмнелгелер ажыдарының, хуу коллективтерниң күш-культураны болгаш спортту, туризми хөгжүдеринин, инновация ачы-дузазын чедирериниң талазы-биле ажылдаарынга белен. Бо чаа херек, ооң эрге-хоойлу баазазы кошкак. Ынчалза-даа амыдырал манавас. Кады ажылдажылга бодунга орукту үндүрүп ап турар. Чоокку үеде Чазак эрге-чагырганың, бизнестин болгаш социал каттыжылганың

кады ажылдажылгазы моон соңгаар амыдыралдың нормазы болзун дээш консультацияларны, семинарларны эрттирер, делегей дуржулгазын өөренип көөр. Эрге-чагырга болгаш бизнес бир дөмей чурттакчы чоннуң мурнунга, ол бодунуң ээлчээнде эрге-чагырганың мурнунга харыысалгалыг болур. Бо чылын экономиканың болгаш саң-хөө политиказының хевирин мындыг.

Эрге-чагырганың бүгү адырларының база деңнелдериниң ажылын, ооң эргелеп башкарар ажыл-чорудулгазының харыысалгазын, дээштиг болурун бедидери дээрге, чуртта боттандырып турарыыс күрүнениң кадр политиказының болгаш административтиг реформаларның чугула сорулгаларының бирээзи.

2006 чылда административтиг реформаларның база кадр политиказының Концепциязы уламчылаар. Ону чорударының хемчеглериниң планын Чазак бадылаан. Ямыларда, ведомстволарда бот-боттарын катаптап, дөмей ажылды кылып турар артык звеноларны тывар, хынап, хайгаараар эргелигерни кызыгаарлаар талазы-биле ажылды чорудуп эгелээш. Кол кичээңгейни удуртукчу кижини бүрүзүнүң башкарыкчы ажылын индикативтиг арга-биле планнаарыңча угландыраары болур. Бир дугаарында национал төлөвилелдерниң күүселдезиниң түнелдериниң талазы-биле ындыг планнаашкыннарны чурттакчылыг черлерниң болгаш муниципалитеттерниң баштыңнарынга, сайыттарга хамаарыштыр ажыглап эгелээр дугайында шийтпирни Чазак хүлээп алган. Чижээ, «Чурттаар оран-савага» хамаарыштыр — бир кижиге онааштыр чурттакчылыг черниң ажыглалга кирер чуртталга шөлүнүң көргүзүүнүң хемчээли. «Агроүлетпүр комплекзиниң хөгжүлдезинге» — бир кижиге онааштыр мал бажының өзүлдези, сүт, эт, дүк, тараа, картофель болгаш ногаалар бүдүрүлгези. «Өөредилгеге» — дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче кирип алган ортумак школа доосканнарның, аспирантураларга өөредилгезин уламчылааннарның, аныяк эртемденнер болу бергеннерниң санын, школачылар ортузунда корум-чурум үрээшкнниниң деңнелин, информатика, физика-математика эртемнерин, орус, даштыкы дылдарның баш-

кылаашкынының шынарын көргүзөр. «Кадыкшылгага» — чурттакчы чоннуң диспансеризацияга болгаш аарыларга удур тарылгаларга хаара туттунганын, аарыгының, ие болгаш чаштың өлүп хоораанының деңнелин ол планнаашкынга көргүзөр. Национал төлөвилелдерге хамаарыштыр индикативтиг планнаашкынның күүселдезиниң түнелинде тиилекчилерге материалдыг болгаш моральдыг шаңналдарның хемчеглерин Чазак ажылдап кылыр. Планада көрдүнген ажылдарның күүселдезиниң сеткилиг графигин кичээңгейге алыр, ооң күүселдезиниң хыналдазын күштелдирер. Кылган ажылдың үнелелин бээринге бүгү хөй-ниитини хаара тудар ужурлуг, бирги ээлчегде тус черниң депутаттарын кириштирер. Шак мындыг индикативтиг планнаашкыны болгаш удуртукчу бүрүзүнүң ажыл-чорудулгазынга үнелээшкнни экономиканың, социал амыдыралдың болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар ажыл-чорудулганың бүгү адырларының шуптузунга кылыры көрдүнген. Методиктиг дузаны чедирер, массалыг информацияның чепсектеринге бо талазы-биле кылдырган болгаш кылдынмаан ажылдарның дугайында бижиир. Бо кадрларның соңгукчулар мурнунга харыысалгазын бедидер. Бүгү чурттакчылыг черлерниң, муниципалитеттерниң баштыңнарының, күүсекчи эрге-чагырганың болгаш федералдыг девискээр структураларының органнарының удуртукчуларының рейтингин чурттакчы чон-биле кады тодарадып кылыр бис.

Эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазының үре-түнелдиг болурун бедидерде амгы үениң информация технологиязының хевирлерин ажыглаарын калбартыр. Ынчангаш күрүнениң чедирип турар ачы-дузазының, эрге-чагырганың бүгү адырларының болгаш деңнелдериниң ажыл-чорудулгазының дугайында ажыктыг медээлерни чонга чедирер мониторинг системазын тургузар. Күрүне эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылга органнарында коррупцияга удур республика программазын ажылдап кылыры болгаш нептередири көрдүнген.

Муниципалдыг тургузулгаларның соңгуктан удуртукчуларының болгаш специалистериниң мергежилдин бедидери-биле оларның

өөредилгезин уламчылаар. Чурттуң регионнарының дуржулгазын өөренип көөр практиканы уламчылаары чугула.

Күрүнениң, муниципалдыг албан-хаакчыларның болгаш ажыл-агый субъектилериниң курлавыр кадрлары-биле ажылга негелдени күштелдиреринче онза кичээңгейни салыр. Ямыларның, ведомстволарның, муниципалдыг тургузулгаларның, бюджет организацияларының, бүдүрүлге адырының удуртукчуларының, эрге-дужаалдыг ажылдакчыларының категориязының аайы-биле көргүзүлгелер чылдазын тургузары негеттинип келген. Удуртукчу кадрларны белеткээри-биле оларның солчулгазын идепкейлиг чорудары чугула.

Экономика реформазының күүселдезиниң куду темпизиниң кол чылдагааны — бүдүрүлге адырының удуртукчу кадрларының белеткелениң деңнелин кошканда болуп турар. Өнчүнүң бүгү хевирлериниң ажыл-агый субъектилериниң звеноларының удуртукчу составының шынарын анализтеп көөрге, удуртукчулар рынок байдалының үезинде ажылдаарынга багай чаңчыккан болган. Оларны өөредери-биле экономикага удуртукчу кадрларны белеткээриниң республика программазын ажылдап кылыры эргежок чугула болу берген. Ол ышкаш тускай план езугаар бистин чурттакчы чонувусту компьютер билинге өөредир бүгү-ниити өөредилгени эгелээри көрдүнген, ынчангаш кожуун бүрүзүңге бизнес-инкубатор болгаш хөй-ниитиниң кирери хостуг Интернетче үнер компьютер класстарын ажыдарыңга, аңаа ажылдаар башкылар-методистерге чарыгдарар акшаны келир чылдың бюджетинче кирири көрдүнген.

Хүндүлүг депутаттар!

Владимир Владимирович Путинниң айтышкыннарынга хамааржыр мурнады хөгжүдөр бөгүн аажок кол уткалыг чугула угланышкыннарга бодумнун Айыткалымда доктаадым. Айтырылгар хөй-даа болза, оларга дегбедим. Чижээлээрге, корумчурумну тудары, хоойлуну сагырын хандыраары, тус черниң бот-башкарылгазының реформазы. Чазактың бодунуң болгаш эрге-чагырганың өске-даа адырларының ажылынга доктаавадым. Ол дугайын мурнуку айыткалдым.

дарда кириген, оларны амыдыралга боттандыраар ажыл уламчылавышаан, ажылывыстың темпизин кудулатпас дээрзинге бүзүрээр мен. Республиканы көдүреринге кижини капиталының салышкынын улгаттыраар талазы-биле хөделишкннер, чурттуң Президентиниң шилип алганы экономиканы инновациялыг сайзырадырының оруу — бөгүн бирги чергениң сорулгазы болу берген. Ылаңгыя мындыг орук чоннуң амыдыралының деңнелин бедидеринден аңгыда, ооң шынары үндезини-биле экижиир. Олар бистин аныяк республикавыска элээн үе эртерге чүгле политиктиг эрге-байдалы-биле эвес, экономика хөгжүлдезинге, амыдыралдың деңнелин бедидеринге, өөредилгени, культураны сайзырадырынга дузалаар.

Силерниң-биле кады шилчилге үезиниң шыңгыы шылгалдазын ажып эрткен бис. Ам чуртта-даа, республикада-даа тургузулгачу езуңуң үези келген. Ооң хемчээли улуг. Эрги экономиканың фундаментизиниң баазазынга езулуг чаа экономиканы тургузар ужурлуг бис. Эрги азырадыкчы хөөндөн «мен ону кылып шыдаар мен» деп чаа бодалче, чүткүлче кирип, боду дээш, республиказы дээш, чурту дээш чоргаарланып чоруур кижини хевирлеп кижизидер ужурлуг бис. Бо бүгүнүң амыдыралга кайы хире дүрген хуусаада боттаныры боттары-выстан хамааржыр.

Чаңгыс эпиг команда болуп ажылдаар ужурлуг бис. Кол чүве — республиканың чурттакчы бүрүзүңге Президентиниң Айыткалының утказын угаадып чедирери болур. Салдырган сорулгаларны амыдыралга боттандыраар дээш практиктиг ажылче кириптер ужурлуг бис.

Республиканың чаңгыс-даа чурттакчызы, чаңгыс-даа өг-бүлөзи, чаңгыс-даа массалыг болгаш политиктиг организациязы хажыызынга чыдып калбас дээрзинге бүзүрээр-дир мен.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттарының октябрьда болур соңгулдаларынга белеткелдер болгаш оларны эрттирери, Күрүне Думазының депутаттарының, чурттуң Президентиниң мурнунда эрткен соңгулдалары ышкаш, чаңгыс эп-сеткилдин болгаш тургузулгачу чоруктуң байдалыңга эртер ужурлуг. Олар бистин республиканың экономиказының хөгжүлдезинин, чонувустуң амыдыралының деңнелин бедидериниң чугула эге-чадазы болур.

Кичээңгейиңер дээш четтирдим.

ШЫН
e-mail:shyn@tuvva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел: факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 1,5 ама.

Тираж 10070. Чагыг 59.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле ямызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээш.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10001, 100011. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.